

*Libertus, collegiatus, pistor en coniunx.*De meervoudige identiteit van Romeinse
vrijgelatenen

Kristof VERMOTE

Abstract

In this contribution, I would like to show that status and status-distinctions were key concerns of the Roman elite in their handling with freedmen, both in praising and in rebuking them. After a short discourse analysis of Cicero's letters of recommendation for freedmen, I will argue that such an emphasis on the inferior status of freedmen is often mistakenly generalized by too strong a focus on the one-sided literary evidence and that this preoccupation is not shared by freedmen themselves. By integrating social theory as a conceptual framework and inscriptions as alternative source material, I show that among freedmen other identity dimensions (than status) prevailed and that elite stereotypes had much less of an impact on the daily life of Roman freedmen than the literary, elite sources suggest.

INLEIDING: DE *MACULA SERVITUTIS*

Een kenmerkende eigenschap van de Romeinse vorm van slavernij was dat er geen objectieve criteria bestonden om vrijgelaten slaven (*libertini*) van vrijgeborenen (*ingenui*) te onderscheiden. Etnische origine, taal, handicaps of huidskleur zijn in alle historische periodes manieren geweest om groepen mensen te categoriseren en te stigmatiseren. Maar geen van deze eigenschappen kon dienen om een aparte 'klasse' van vrijgelatenen in Rome te legitimeren. Omdat het internaliseren van een Romeinse socio-culturele 'habitus' doorgaans een *conditio sine qua non* was voor vrijlating (*manumissio*), verschilden vele slaven immers niet fundamenteel van vrijgeborenen op het moment van hun vrijlating. Het was enkel met behulp van een artificiële, ideologische constructie dat vrijgelatenen als groep konden worden onderscheiden van vrijgeborene burgers. Vrijgelatenen konden door de pragmatische Romeinse opvatting van burgerschap – en in tegenstelling tot hun Griekse lotgenoten – dan wel het burgerrecht verkrijgen¹ (en dus ook volwaardig huwelijksrecht, eigendomsrecht, het recht om iemand voor het gerecht te dagen², enz...), maar ze

¹ Dit werd ook door contemporaine Griekse auteurs reeds opgemerkt. Zie bijvoorbeeld Dionysius van Halikarnassos (*Rom. Ant.* IV.22.4-23.7).

² Iedereen behalve hun eigen patroon, tenzij ze vooraf toestemming hadden gekregen van de praetor. Cf. *Dig.* II.4.4.1; II.4.12-13.

bleven tegelijkertijd uitgesloten van belangrijke priesterfuncties, de magistratuur en het leger³. Ook in het strafrecht werd een vrijgelatene voor eenzelfde misdaad soms zwaarder bestraft dan een vrijgeborene⁴. Hoewel de kinderen van vrijgelatenen de iure als vrijgeborenen beschouwd werden en alle privileges van die status genoten, was het wellicht pas de tweede generatie van het nageslacht die zich van de *macula servitutis*, de smet van slavernij, kon ontdoen.⁵

Naast deze erg duidelijk waarneembare en (daarom) al vaak onderzochte facetten van het leven van vrijgelatenen, was er nog een andere manier waarop de elite de ‘artificiële’ barrière tussen vrijgelatenen en vrijgeborenen construeerde, reproduceerde en legitimeerde en die van een eerder discursieve aard was. Inderdaad, in hun omgang met en spreken (of schrijven) over vrijgelatenen, hanteerden Romeinse aristocraten een erg specifiek vocabularium en beschikten ze over een arsenaal aan uitdrukkingen, stereotypen en topoi. Al heel bekend in de Republiek, maar zeker ook in de Keizertijd, was het populaire cliché dat vrijgelatenen voorstelt als op macht beluste en door lage arbeid of handel stinkend rijk geworden individuen⁶. Een mooi voorbeeld vinden we bij Juvenalis – weliswaar een satiricus – die gewag maakt van een vrijgelatene die geld en rijkdom als goden lijkt te aanbidden en daardoor zijn plaats in de maatschappij vergeet⁷. Wanneer Seneca in één van zijn brieven zijn ongenoege wil uiten over een zekere Calvisius Sabinus, doet hij dit door hem te beschrijven als “iemand met het karakter en de rijkdom van een vrijgelatene”⁸. Het is tenslotte niet toevallig dat Trimalchio, fictief hoofdpersonage in Petronius’ *Cena Trimalchionis*⁹ en wellicht de bekendste Romeinse vrijgelatene, wordt gekarakteriseerd door een drang naar smakeloze luxe en zelfverheerlijking. Petronius, niet alleen consul maar ook persoonlijke vriend van keizer

³ Cf. bijvoorbeeld *Cod. Just.* IX.21; IX.31; X.33.1 (en de Lex Visellia uit 24 CE die uiteraard slechts een codificatie was van een praktijk die reeds veel langer bestond) en *Suet. Aug.* XXV.2.

⁴ Zie bijvoorbeeld *Tac. Hist.* I.46. Voor de dubbele standaard die werd gehanteerd bij bestraffingen, zie vooral Garnsey (1970), *passim*.

⁵ Zie Treggiari (1969a), p. 234. Cf. *Plin. Nat. Hist.* XXXIII.8.32 waarin sprake is van een *senatusconsultum* dat de toegang tot de *equites* beperkt tot vrijgeborenen wier vaders én grootvaders ook vrijgeboren waren. Dat kinderen van vrijgelatenen nog steeds gebukt gingen onder het serviele verleden van hun ouders, blijkt onder meer ook uit *Hor. Sat.* I.6.6 en I.6.45. Het nageslacht kon echter wel heel snel sociaal opklimmen, cf. *Tac. Ann.* XIII.27. Voor een goede inleiding tot de situatie van de zonen van vrijgelatenen, zie Haley (1986).

⁶ Zie Mouritsen (2011), pp. 109-118 voor de ingeburgerde afkeer van de rijkdom en *luxuria* van vrijgelatenen alsook vele voorbeelden ervan. Cf. ook Barja De Quiroga (1995), p. 326. Vooral de keizerlijke vrijgelatenen, per definitie relatief machtig door hun connecties in het hof, waren het mikpunt van spot (cf. *Plin. Pan.* 88). Voor keizerlijke vrijgelatenen, zie o.m. Weaver (1967). Ook vrijgelatenen die niet (meer) onder toezicht van hun patroon stonden (omdat die bijvoorbeeld overleden was) konden om die reden worden gewantrouwd. Voor onafhankelijke vrijgelatenen, zie Garnsey (1998).

⁷ *Juv. Sat.* I.101-116: “Vincant divitae (...) quandoquidem inter nos sanctissima divitiarum maiestas”. Dergelijke denigrerende beschrijvingen zijn omnipresent in de Latijnse literatuur. Cf. onder meer *Mart. III.29; V.13; VI.91*, *Sen. Ep. LXXXVI.7*, *Tac. Hist.* V.9 en *Ann.* XIII.2.3, *Quint. Inst.* XI.1.86 enz...

⁸ *Sen. Ep.* XXVII.5: “et patrimonium habebat libertini et ingenium”.

⁹ Het beroemde *Cena Trimalchionis* beslaat de hoofdstukken 26 tot 78 in Petronius’ *Satyricon*.

Nero, reflecteert aldus als geen ander de aristocratische mentaliteit ten opzichte van rijke vrijgelatenen¹⁰.

Niet alleen *luxuria* en *abundantia pecuniae*, maar ook de ondankbaarheid ten opzichte van hun patroon was een gemeenplaats binnen de aristocratische retoriek over vrijgelatenen. Wanneer bijvoorbeeld Cicero ontdekt dat Chrysippus, zijn vrijgelaten *librarius*, zich heeft misdragen, reageert hij furieus door hem onder meer te beschrijven als verachtelijk en schaamteloos (*improbus*) en zelfs ronduit misdadig (*sceleratus*)¹¹. Ook Dionysius, een vrijgelatene van Cicero's vriend en correspondent Atticus, werd door Cicero hard aangepakt toen die laatste meende dat de vrijgelatene hem respectloos behandelde. Woorden die traditioneel geassocieerd werden met slaven, konden in dergelijke gevallen gebruikt worden om een vrijgelatene te beschrijven: "onzuiver" (*impurus*), "ongezond, gek" (*male sanus*) en opnieuw *sceleratus*¹². In andere gevallen ging men zelfs over tot het expliciet omschrijven van een 'slechte' vrijgelatene als slaaf¹³. De frequent oploeiende discussie onder aristocraten rond de mogelijkheid om vrijgelatenen opnieuw tot slaaf te degraderen na ongepast gedrag (*revocatio in servitutem*), wijst eveneens op het belang dat aan dit thema gehecht werd¹⁴.

Nochtans waren de typische terminologie en clichés met betrekking tot vrijgelatenen niet uitsluitend pejoratief van aard. Dat ook stevast de status van een vrijgelatene werd benadrukt wanneer de patroon (of een andere vrijgeborene) positief over hem sprak, is echter opmerkelijk en toont aan dat statusonderscheiden voor de elite in elke situatie van groot belang waren. In wat volgt zal ik dit aantonen op basis van een beknopte discoursanalyse van Cicero's aanbevelingsbrieven voor vrijgelatenen. Daarna zal ik argumenteren dat dergelijke focus op de inferieure status van vrijgelatenen te vaak veralgemeend wordt door een te sterke focus op het eenzijdige, literaire en (dus) elitaire bronmateriaal en dat die focus niet gedeeld werd door vrijgelatenen zelf. Door een combinatie van sociologische theorie rond meervoudige identiteiten en epigrafisch bronmateriaal zal ik daarentegen aantonen dat onder vrijgelatenen andere identiteitsdimensies dan status primeerden en dat de elitaire stigmata en stereotyperingen wellicht veel minder impact hadden op het dagdagelijkse leven van een vrijgelatene dan de elitaire bronnen suggereren.

¹⁰ Uiteraard bereikten lang niet alle vrijgelatenen de financiële status van een Trimalchio. Aristocratische klachten over deze individuen zijn derhalve zeker niet representatief, maar ze bieden wel een waardevol inzicht in de (in deze gevallen geradicaliseerde) visie van de elite op deze bevolkingsgroep. Voor verdere instanties waarin Latijnse auteurs vrijgelatenen beledigen of bespotten, zie onder meer Patterson (1982), pp. 305-306.

¹¹ Cic. Att. VII.2.8.

¹² Cic. Att. IX.12.2; IX.15.5.

¹³ Zie bijvoorbeeld Tac. Hist. II.57; het ongenoegen van Plinius aangaande de arrogantie van Pallas, Plin. Ep. VIII.VI en VII.XXIX; het benoemen van respectloze vrijgelatenen als *vernae* door Cicero (Fam. XI.19.2) of – in meer algemene termen – Plin. Nat. Hist. XXXIII.8.33.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld Tac. Ann. XIII.26; Suet. Claud. 25.1. Voor een beknopte discussie omtrent de *revocatio in servitutem*, zie Mouritsen (2011), pp. 55-56, inclusief noten.

EEN VOCABULARIUM VOOR VRIJGELATENEN

Van de 79 bewaarde aanbevelingsbrieven van Cicero zijn er 11 die vrijgelatenen aanprijzen¹⁵. Ten eerste valt op dat in geen enkele aanbevelingsbrief wordt nagelaten de vrijgelaten status te vermelden, hetzij expliciet, hetzij door vermelding van een patroon. Anderzijds wordt met betrekking tot *liberti* vaak hetzelfde vocabularium aangewend als bij het aanbevelen van vrijgeborenen. Karakterisering en zoals ‘ijverig’ (*studiosus*), ‘bedachtzaam’ (*prudens*), ‘intiem’ (*intimus*) of ‘bescheiden, ondergeschikt’ (*modestus*) zijn maar enkele voorbeelden¹⁶. De hieruit voortkomende overtuiging van sommige onderzoekers dat aanbevelingen van vrijgelatenen niet fundamenteel verschilden van die van vrijgeborenen, kan echter om twee redenen niet worden verdedigd¹⁷.

Ten eerste komen eigenschappen zoals ‘onderdanig, bescheiden’ (*pudens*), ‘aangenaam, goedgekeurd’ (*probatus*) of ‘discreet, rechtschapen’ (*frugi*) in Cicero’s aanbevelingen wél enkel voor met betrekking tot vrijgelatenen¹⁸. Dergelijke termen verwijzen doorgaans naar wat patronen (en de aristocratische klasse *sensu largo*) het belangrijkste achtten in vrijgelatenen: betrouwbaarheid, hun ontzag voor de patroon en hun concrete kwaliteiten waarvan de patroon de vruchten kon plukken. Om die reden zijn ze een indicatie dat een ‘vrijgelaten vocabularium’ weldegelijk werd gehanteerd. Ook omgekeerd zien we trouwens dat typische karakterisering van vrijgeborenen (zoals *vir bonus*) niet werden gebruikt bij het aanbevelen van vrijgelatenen¹⁹.

Maar zelfs de meer neutrale en ook voor vrijgeborenen gebruikte termen krijgen een connotatie die uniek is wanneer ze worden gebruikt om vrijgelatenen te beschrijven. Zo komen *fides* en de afgeleiden *fidelis* en *fidelitas* (trouw) in vier aanbevelingsbrieven voor vrijgelatenen voor²⁰. In tegenstelling tot een oprechte eerbare karaktereigenschap (zoals bij het aanbevelen van een vrijgeborene), krijgen deze woorden in de context van een patronagerelatie echter een betekenis van deugdzaam onderdanigheid. Daar verwijzen ze namelijk naar een eerder onvrijwillige verplichting ten opzichte van de patroon: vrijgelatenen waren immers zowel moreel als wettelijk verplicht om hun patroon trouw te zijn als dank voor het *beneficium* van de vrijlating²¹. Ook *modestia*

¹⁵ Zie bijlage: “Aanbevolen vrijgelatenen in Cicero’s correspondentie”. Twaalf vrijgelatenen en één slaaf worden in deze brieven aanbevolen.

¹⁶ Zie respectievelijk Cic. *Fam.* XIII.16; XIII.69; XIII.70.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Blänsdorf, die stelt dat Cicero voor aanbevelingen van vrijgelatenen “keine anderen Bewertungen wählte als für freie Bürger”, Blänsdorf (2001), p. 452. Mouritsen (2011), p. 62 betwistte deze opvatting reeds, maar liet na om zijn kritiek degelijk te onderbouwen.

¹⁸ Zie respectievelijk Cic. *Fam.* XIII.21; XIII.23; XIII.70. Voor een analogie in de aanbevelingen van Plinius en Fronto, zie Mouritsen (2011), pp. 63-65 en – in meer algemene termen – Hall (2009), pp. 26-27.

¹⁹ Het karakteriseren van een individu als *vir bonus* werd ook elders voorbehouden voor *ingenui*, op enkele opmerkelijke uitzonderingen na (cf. noot 24).

²⁰ Cic. *Fam.* XIII.16; XIII.21; XIII.60 en XIII.69.

²¹ Voor ‘la diversité des acceptions de fides’, zie Smadja (1976), pp. 97-98.

(bescheidenheid) en afgeleiden zijn termen die worden gebruikt voor vrijgeborenen (en daar onafhankelijke deugdzaamheid benadrukken), maar die met betrekking tot vrijgelatenen de connotatie van onderdanigheid impliceren. Inderdaad, een vrijgelatene was nooit in se *modestus*, maar kon dit enkel zijn binnen de hiërarchische relatie met en als ‘sociale extensie’ van zijn patroon. Dezelfde dubbele standaard geldt voor woorden zoals *observare* (respect betonen), *colere* (vereren, behartigen), *officiosus* (dienstig, plichtsbewust), *prudentia* (inzicht, gematigdheid) en bij uitbreiding de vele andere karakteriserings van de kwaliteiten van vrijgelatenen. Termen die normaliter dienden om intrinsieke karaktereigenschappen te prijzen, zorgden bij het aanbevelen van vrijgelatenen dus voor een eerder pervers effect: tegelijkertijd werd met de positieve beschrijvingen immers de afhankelijkheid van de patroon enerzijds en het verleden als slaaf anderzijds benadrukt.

Zo schrijft Fronto in een aanbevelingsbrief aan keizer Lucius Verus dat zijn goede vriend Gavius Clarus hem (Fronto) hetzelfde respect betoont (*obsequi*) als trouwe en ijverige vrijgelatenen (*liberti fideles ac laboriosi*) aan hun patroon. De associatie van een *vrijgelatene* met de deugden *fides* en *laboriosus* wekt bij Fronto en zijn correspondent echter blijkbaar onmiddellijk de connotatie van ondergeschiktheid op want hij voegt er meteen aan toe dat deze deugden van Gavius geen gevolg zijn van enige ‘onderdanigheid’ (*adulatio*), maar eerder van hun wederzijdse affectie (*mutua caritas nostra et amor verus*)²². Tenslotte heb ik ook elders reeds beargumenteerd dat meer neutrale formules in brieven aan of over vrijgelatenen, zoals *si me diligis* (‘indien je van me houdt’), een hele specifieke connotatie krijgen door de typische reciproque relatie tussen vrijgelatene en patroon²³.

Het beste argument ter verdediging van het bestaan van een specifiek vocabularium voor het aanbevelen van vrijgelatenen komt wellicht uit een brief van Cicero aan Atticus. Daarin beschrijft hij Dionysius (een vrijgelaten slaaf van Atticus) als geleerd (*doctus*), oprecht (*sanctus*), dienstbaar (*plenus officii*), ijverig (*studiosus*) en bescheiden (*frugi*). Maar omdat hij er zich van bewust is dat “dit wel heel erg lijkt op het aanbevelen van een vrijgelatene”, voegt Cicero er daarom – erg uitzonderlijk – aan toe dat Dionysius eveneens een *vir bonus* is²⁴. Zowel positief (door het gebruik van typische ‘vrijgelaten’ karakterisering) als negatief (door een uitzonderlijke karakterisering, normaliter voorbehouden voor vrijgeborenen) bevestigt Cicero hier inderdaad het bestaan van een sta-

²² Fronto *Ad Verum Imp.* II.7.2.

²³ Vermote (2013), onder review.

²⁴ Cic. *Att.* VII.4.1: “Quem quidem cognovi cum doctum, quod mihi iam ante erat notum, tum sanctum, plenum officii, studiosum etiam meae laudis, frugi hominem, ac, ne libertinum laudare videar, plane virum bonum”. Het gebruik van *vir bonus* voor een vrijgelatene is uitzonderlijk en wijst erop dat Cicero expliciet het traditionele statusonderscheid tussen vrijgeboren en vrijgelaten (tijdelijk) negeert. Zie hiervoor ook Mouritsen (2011), pp. 61-62.

tus-specifiek vocabularium voor vrijgelatenen. Een vergelijkbare passage vinden we bij Martialis die een zekere Aper looft met de woorden ‘gematigd’ (*siccus*) en ‘nuchter’ (*sobrius*), hoewel je “met dergelijke bewoordingen eerder een slaaf prijst dan een vriend”²⁵.

Naast het steevast expliciet vermelden van vrijgelaten status enerzijds en het gebruik van woorden die louter en alleen werden voorbehouden voor het beschrijven van vrijgelatenen anderzijds, zorgde ook dit mechanisme ervoor dat het onderscheid tussen vrijgeboren en vrijgelaten constant in herinnering werd gebracht. Samen met de beperkingen voor vrijgelatenen in de wetgeving en de traditionele vooroordelen tegenover *libertini* zoals die in de elitaire literatuur werden benadrukt, diende ook het discours van de elite in hun correspondenties ter reproductie en herbevestiging van dit voor hen cruciale onderscheid. Hoe goed een vrijgelatene zich ook schikte in zijn sociale rol, hij was en bleef steeds een ex-slaaf, met alle inherente beperkingen en stigmata van dien.

DE *REACTIO LIBERTINI*: MEERVOUDIGE IDENTITEITEN

Het probleem met deze conclusie is dat ze volledig gebaseerd is op een eenzijdige lezing van het literaire – en dus elitaire – bronmateriaal²⁶. Recentelijk heeft Petersen dit aangeklaagd met de introductie van de term ‘Trimalchio vision’. Hiermee verwijst ze naar de “tendens om Romeinse vrijgelatenen te beschouwen vanuit het elitaire perspectief en daarbij sterk te leunen op de fictieve figuur van Trimalchio”²⁷, dé stereotiepe vrijgelatene bij uitstek. Het gevolg was dat historici sindsdien het perspectief van de vrijgelaten slaven meer in rekenschap zijn gaan brengen. Omdat er nauwelijks literaire bronnen van hun hand overgeleverd zijn, is men daarvoor vooral aangewezen op epigrafisch materiaal. Tot op de dag van vandaag ontbreekt er echter een coherent kader waarbinnen de identiteit en identiteitsbeleving van de (individuele) vrijgelatene kan worden geanalyseerd. Sociologische theorie en meerbepaald de theorievorming rond meervoudige identiteiten kan hiervoor een belangrijke aanzet betekenen.

²⁵ Mart. XII.30: “Siccus, sobrius est Aper; quid ad me? Servum sic ego laudo, non amicum”. Zowel hier als in XII.70 alludeert Martialis blijkbaar voornamelijk op Apers drankgewoonten, hoewel de termen ook breder geïnterpreteerd kunnen worden en aldus zeer sterk zouden aansluiten bij de gewoonte om vrijgelatenen en slaven te prijzen om hun bescheiden karakter. Het is natuurlijk typisch voor Martialis om dergelijke suggestieve woordkeuze te hanteren.

²⁶ De uitzonderlijke passage van Statius (*Silvae* II.1) buiten beschouwing gelaten, waarin status-onderscheiden expliciet worden gerelativeerd en het traditionele discours over vrijgelatenen wordt gecontesteerd. Zie Steptoe (2008), pp. 10-11 en Bernstein (2005), passim. Voor een kritiek op deze interpretatie, zie evenwel Mouritsen (2011), p. 44, noot 51.

²⁷ Petersen (2006), p. 10. Op bladzijden 87-88 trekt ze bijvoorbeeld de *communis opinio* rond de vrijgelaten status van de bekende bakker Eurysaces in twijfel. Men leidt dit immers enkel af uit zijn rijkelijk versierde tombe, zijn Griekse naam en zijn beroep. De clichés rond vrijgelatenen in de *Cena Trimalchionis* worden met andere woorden gebruikt om het extravagante karakter van deze tombe te verklaren. Voor *ingenui* was dit echter blijkbaar minder problematisch, cf. Plin. *Ep.* IX.XIX.

Dat actoren een multidimensionale of meervoudige identiteit hebben in plaats van één monolithische, dat die verschillende identiteiten overlappen en interageren en dat ze daarom tegelijk en in samenhang moeten worden onderzocht, zijn vaststellingen die sinds de introductie ervan in de jaren 90 van de twintigste eeuw niet meer weg te denken zijn uit onderzoek met betrekking tot identiteit²⁸. Recenter nog zijn de kritieken op de opvatting dat de verschillende identiteiten hiërarchisch moeten worden beschouwd waarbij één identiteit de dominante is²⁹. Daartegenover staat een nadruk op de *saillantie* van een identiteit (sdimensie); de door context bepaalde mate waarin een individu een bepaalde identiteit (tijdelijk) boven een andere centraal stelt. Eén van de meest determinerende factoren binnen die context is de ‘culturele waarde’ van een identiteit³⁰. Wanneer vrijgelatenen vanaf de late eerste eeuw CE hun status plots niet meer expliciet vermelden op hun grafstenen bijvoorbeeld³¹, kan dit verklaard worden door het feit dat de *saillantie* van de serviele identiteit afneemt op het moment waarop deze cultureel devalueert. Treggiari en Wallace-Hadrill hebben reeds de cruciale rol van vrijgelatenen in de politieke en sociale ‘revolutie’ rond de millenniumwisseling aangetoond³². Het was als reactie op het succes van vele vrijgelatenen dat er een massale toename was in (literaire) vooroordelen, topoi en stigmatiseringen van deze ‘klasse’ tijdens de keizertijd. Waar het vermelden van vrijgelaten status vroeger vaak waardevol was (voor het benadrukken van de eigen verdienste en sociale promotie of van het verkregen recht op het hebben van een familie), leek dit na deze geleidelijke ommekeer veel minder nog het geval.

Terwijl de elite de vrijgelatene vooral identificeerde vanuit diens verleden als slaaf en zijn daaruit volgende dienstbaarheid en ondergeschiktheid aan de patroon (cf. specifieke vocabularium), deden vrijgelatenen zelf echter beroep op meerdere identiteitsaspecten waarbij het dus vooral de context was die bepaalde welk aspect in een bepaalde situatie dominant was³³. De houding, retoriek en zelfrepresentatie van een vrijgelatene die zijn patroon traditioneel

²⁸ Onder meer Reynolds & Pope (1991) waren, met de introductie van hun conceptueel model, baanbrekend in dit verband. Sindsdien zijn er talloze studies – waaronder het belangrijke Deaux (1993) – gevoerd naar ‘multiple identities’. Voor een introductie tot deze academische evolutie, zie onder meer Jones & McEwen (2000), pp. 405-407.

²⁹ Zie bijvoorbeeld Stets & Harrod (2004), pp. 157-158 of Marks & MacDermid (1996), passim.

³⁰ Thoits (1983), p. 177: “Cultural ranking should determine the importance attached to various identities (subjective commitment), the amount of time and energy invested in each identity, and the extensiveness or complexity of network ties in which each identity is sustained (behavioral manifestations of commitment). (...) Specifically, the more valued a position, the more committed an individual will be to it (...).”

³¹ Zie voor dit fenomeen Petersen (2006), p. 11.

³² Treggiari (1969a), o.a. pp. 160-161 en Wallace-Hadrill (2008), p. 37.

³³ Dit onderscheid tussen toegeschreven en aangemeten identiteit(en) door respectievelijk de Romeinse aristocratie en de vrijgelatenen zelf, is gebaseerd op het Multidimensional Identity Model van Reynolds & Pope (1991). Zie ook Jones & McEwen (2000), p. 406. Ook Mouritsen (2011) merkte reeds op, zij het traditioneel vanuit het standpunt van de patroon, dat “a freedman’s social persona to a great extent was contextual” (p. 47).

begroet tijdens de *salutatio* zullen helemaal anders zijn dan de representatie van diezelfde vrijgelatene op zijn grafsteen of in zijn professionele omgeving (cf. infra).

Vaak wordt nadruk gelegd op het potentieel probleem van botsende identiteitsdimensies³⁴. Geprojecteerd op de casus van Romeinse vrijgelatenen uit dit zich bijvoorbeeld in het feit dat de *libertus* enerzijds relatief onafhankelijk economisch actief kan zijn, maar anderzijds ook van zijn patroon afhankelijk blijft³⁵. Meervoudige identiteiten zijn echter niet steeds conflicterend, maar bieden integendeel doorgaans ook voordelen³⁶. Inderdaad, het is algemeen bekend dat het beschikken over meerdere identiteiten een zekere mate van risicospreiding, existentiële zekerheid en psychologisch welzijn impliceert³⁷. Daaruit volgt dat hoe minder identiteiten een individu kan activeren, hoe meer geïsoleerd hij of zij zal geraken en hoe sterker de focus op die enkele identiteiten zal zijn. Zoals aangetoond, bleven vele mogelijkheden tot sociale mobiliteit en politieke participatie voor vrijgelatenen onbereikbaar. De bijzonder sterke aandacht die vrijgelatenen schijnen te hechten aan hun familiale leven en hun beroepsleven kan dan ook mede vanuit het gebrek aan alternatieve identiteiten – wel beschikbaar voor vrijgeborenen – worden verklaard.

FAMILIE, BEROEP EN STATUS: DE *SAILLANTIE* VAN IDENTITEIT

Wanneer we vrijgelatenen zelf aan het woord willen laten, zijn we aangewezen op epigrafisch bronmateriaal. Het aandeel van vrijgelatenen in de funeraire epigrafie is gelukkig opvallend groot en wordt in de grotere steden geschat op minstens 75 procent³⁸. Bovendien is met name op deze grafmonumenten van vrijgelatenen de bovenvermelde focus op zowel professionele

³⁴ Dit is onder meer een basisassumptie in de Identity Control Theory. Zie bijvoorbeeld Burke (2006), p. 85 die ook melding maakt van de aanname dat die botsende dimensies vanuit zichzelf tot een ‘compromis’ zullen komen. Cf. ook Goode (1960).

³⁵ Zie bijvoorbeeld de casus van Dionysius in noot 37.

³⁶ Wanneer een identiteit wegvalt of occasioneel niet kan worden geverifieerd, is er voor een actor met meerdere identiteiten steeds de mogelijkheid om terug te vallen op een alternatieve identiteit(sdimensie). Cf. Linville (1987) voor de meervoudige identiteit als buffer. Ook kunnen verschillende identiteiten zorgen voor een verhoogde eigenwaarde (Thoits (2003), zoals aangehaald in Stets & Harrod (2004), p. 169). Voor de mogelijkheid om comfortabel te leven met meervoudige identiteiten, zie verder nog Jones & McEwen (2000), p. 408.

³⁷ Thoits (1983), pp. 175-177. Cf. ook p. 184: “Multiple roles also provide legitimate excuses for failing to meet normal obligations; the competing demands of other roles may be cited”. Een mooi voorbeeld hiervan is de weigering van de vrijgelatene van Atticus, Marcus Pomponius Dionysius, om nog langer alle door Cicero opgedragen taken uit te voeren maar om integendeel zijn eigen zaken prioritair te behandelen, tot grote ergernis van Cicero zelf (Cic. *Att.* VIII.4.2; IX.15.5). Eigenlijk was Dionysius Cicero niets verschuldigd, maar de goede relatie tussen Cicero en Atticus maakte zijn weigering toch ietwat delicaat. Cf. Treggiari (1969b), p. 201: “Dionysius was in the awkward position of having to maintain cordial relations with Cicero and Atticus simultaneously while his private affairs also demanded his attention”.

³⁸ Voor Rome, zie Taylor (1961), *passim*; voor Puteoli, zie D’Arms (1974), p. 112 (noot 71). Voor andere steden zoals Ostia en Pompeï, zie Mouritsen (2005), pp. 38-39.

bezigheden als familierelaties erg opvallend³⁹. Zo vermeldden ze bijvoorbeeld opvallend vaak hun partner op hun inscripties met de titel *coniunx* (of *maritus* o.i.d.), een titel die verwees naar de mogelijkheid om als Romeins burger een volwaardig legaal huwelijk (*conubium*) af te sluiten, in tegenstelling tot slaven die enkel een officieus huwelijk (*contubernium*) konden aangaan⁴⁰. Een mooi voorbeeld hiervan is de grafstèle uit Ostia van Marcus Aurelius Gelasinus (*Augusti libertus*) voor zijn echtgenote:

D(is) M(anibus) | Marcus Aure | lius Gelasinus | Aug(usti) lib(ertus) coniunx | fecit coniugi | incomparabili⁴¹

De sterke focus op hun professionele bezigheden blijkt dan weer het beste uit het klassieke voorbeeld van de gigantische tombe van de vrijgelatene Eurysaces die klaarblijkelijk erg trots was op zijn beroep als bakker (*pistor*)⁴².

Hoewel het belang ervan natuurlijk niet mag onderschat worden, was status als identiteitsfocus in hun dagelijkse leven veel minder saillant voor vrijgelatenen dan de elitaire bronnen lijken te impliceren⁴³. De voorgaande – en uiteraard sterk vereenvoudigde – discussie rond meervoudige identiteiten kan de focus op andere identiteitsdimensies (dan status) theoretisch onderbouwen. De opvallend grote aandacht voor identiteitsdimensies als beroep en familie is onder meer te wijten aan het gebrek aan de valabele alternatieven die pas voor het nageslacht van vrijgelatenen beschikbaar zouden zijn. De trots die uit de vele beroepsscènes van vrijgelatenen blijkt, toont bovendien aan dat hun ethos, hun primaire identiteitsfocus inderdaad sterk verschilde van die van de elite. Dat het ostentatief etaleren van een ‘vulgair’ (*sordidus*) beroep in de

³⁹ Voor een mogelijke verklaring voor het belang van familierelaties bij vrijgelatenen, zie o.a. Mouritsen (2005), pp. 60-61: “The fundamental right to a family, taken for granted by all other members of Roman society, was the one great privilege which became available to all freedmen (...). This particular aspect of the freedman’s condition may help us to understand better why they – unlike most other Romans – chose to commemorate their relatives in inscriptions and stress their conjugal or parental bonds. The point is that these ties had a different significance to freedmen than they did to any other group in Roman society.” (cf. ook Mouritsen (2011), pp. 285-287). Voor (een mogelijke verklaring voor) het belang van beroep voor vrijgelatenen, zie o.a. Joshel (1992), passim (maar zeker pp. 46-53); Petersen (2006), p. 114 e.v.

⁴⁰ Voor *conubium*, *contubernium* en een chronologische evolutie van beide, zie o.a. Patterson (1982), p. 189.

⁴¹ AE 1985, 171. Voorbeelden legio natuurlijk. Opnieuw voor Ostia, zie bijvoorbeeld CIL XIV.293; 333; 421; 752; 997; 1095; enz... Hoewel vrijgeborenen ook occasioneel melding maken van hun echtgenoten, is het aandeel van vrijgelatenen die dit doen opmerkelijk hoger. Bovendien wordt de heel persoonlijk-emotionele betekenis van deze banden nog duidelijker wanneer men rekening houdt met het feit dat de inscripties vaak niet bedoeld waren om gelezen te worden door passerend publiek. Zie hiervoor Mouritsen (2005), passim.

⁴² Voor een kritische noot bij de veronderstelde vrijgelaten status van Eurysaces, zie opnieuw Petersen (2006), pp. 87-88.

⁴³ Mouritsen (2011), pp. 281-284 suggereerde reeds dat statusvertoon wellicht niet de enige reden was waarom vrijgelatenen zoveel monumenten oprichtten: “The issue is therefore not whether status mattered to freedmen – that is a given – but whether it dominated their lives to the exclusion of all other concerns.” (p. 284).

ogen van de elite eerder verachtelijk was⁴⁴, leek voor het persoonlijke leven van een vrijgelatene niet op te wegen tegen de voordelen die het centraal stellen van deze identiteitsdimensie had.

Dit argument kan, zoals hierboven, positief (de sterke focus op alternatieve dimensies) maar ook negatief (de minder prominente rol van status) worden onderbouwd. In de resterende passages zal ik aan de hand van een geheel ander bronnencorpus die laatste strategie kort toelichten.

VRIJGELATENEN EN STATUS IN DE LEDENLIJSTEN VAN PROFESSIONELE COLLEGIA

Een snelle blik op de representatie van vrijgelatenen op de ledenlijsten (*alba*) van de professionele *collegia* in Ostia en Portus toont aan dat stigma of vrijgelaten status een veel minder prominente rol speelde in identiteitsvorming of -beleving bij de niet-elites en dat er geen gestandaardiseerde manier bestond om vrijgelatenen van vrijgeborenen te onderscheiden⁴⁵.

Ten eerste worden er vaak *alba* opgericht zonder enige verwijzing naar de status van de leden. Een onbekend *collegium* uit Ostia waarvan alle leden wellicht vrijgelatenen waren⁴⁶, bijvoorbeeld, lijst haar leden op zonder enige vermelding van status (de standaard notatie van de *tria nomina* – een aanwijzing van burgerschap – buiten beschouwing gelaten). Dit kan uiteraard wijzen op een wil om de vrijgelaten status verborgen te houden, maar ook meer diverse ledenlijsten tonen aan dat status doorgaans geen primaire identiteitsdimensie was.

Dat status een veel minder prominente rol speelde in de *collegia*, blijkt immers ook uit het feit dat er in *alba* soms twijfel ontstaat over de status van de opgesomde leden als gevolg van haast nonchalante notaties. De ledenlijst van het *corpus lenunculariorum tabulariorum auxiliariorum* uit Ostia⁴⁷ lijst onder de hoofding “EQUIT ROM” (*equites romani*) bijvoorbeeld 6 patroons en 8 *quinquennales* op, terwijl enkel van de eerste twee individuen met zekerheid de status als dusdanig kan worden vastgesteld. Het lijkt hoogst onwaarschijnlijk dat dit ook voor alle overige twaalf namen gold en wellicht werden deze personen onder de hoofding van de ridders opgesomd, simpelweg omdat

⁴⁴ Voor het expliciet afbeelden van beroepen, zie Stewart (2008), p. 28 (incl. verwijzingen). Voor de elitaire afkeer van handenarbeid, zie uiteraard in de eerste plaats Cic. *Off.* I.150-151. Merk wel op dat er niet steeds in compleet negatieve bewoordingen over ‘vrijgelaten handenarbeid’ wordt gesproken. Plinius Maior (*NH* XIV.47-51) moest bijvoorbeeld bekennen dat de beste landbouwers in zijn tijd net vrijgelatenen waren.

⁴⁵ Ik maak hier onder meer gebruik van het bronmateriaal, verzameld en geanalyseerd door Royden, in Royden (1988), hoewel hier de *plebs* van de *collegia* eerder dan de magistraten centraal zal staan.

⁴⁶ CIL XIV.258. Cf. Rohde (2012), pp. 372-373. Dit *collegium* heeft geen titel en ook het *album* is onvolledig overgeleverd, dus met zekerheid valt niets te zeggen. Wel is het inderdaad zo dat “es handelt sich somit augenscheinlich um einen Verein, deren Mitglieder allesamt Freigelassen waren” (p. 373).

⁴⁷ CIL XIV.251.

er elders geen plaats meer was⁴⁸. Deze pragmatische overweging staat natuurlijk radicaal tegenover de elitaire habitus die zoveel mogelijk status en statusonderscheiden wenste te benadrukken en handhaven.

Zelfs in de gevallen waar status wel expliciet vermeld werd, vond men het bovendien niet belangrijk om vrijgelatenen en vrijgeborenen te scheiden (in aparte kolommen bijvoorbeeld). Zo vermeldt het *collegium dendrophorum* in Ostia de filiatie van haar leden indien het vrijgeborenen waren. Hoewel deze individuen aldus duidelijk te onderscheiden zijn van de vrijgelaten leden, staan ze desalniettemin steeds willekeurig tussen deze laatsten opgelijst⁴⁹. Bovendien valt op dat slechts één van de acht patroons (Larcus Lepidus) werd vermeld met filiatie, terwijl ze wellicht allemaal vrijgeboren waren⁵⁰. Naast het gebrek aan een (fysieke) scheiding tussen vrijgeborenen en vrijgelatenen, is dus ook de inconsistentie bij het vermelden van filiatie – althans bij de patroons – opmerkelijk. Eenzelfde opmerking kan gemaakt worden voor de patroons van het *corpus lenunculariorum tabulariorum auxiliariorum*. Ondanks het feit dat de eerste vier met volledige filiatie staan opgelijst, is dit voor de vier volgende patroons niet meer het geval⁵¹.

Waar concrete indicators van vrijgeboren (of vrijgelaten) status worden gebruikt, gebeurt dit trouwens ook vaak eerder vanuit een pragmatische overweging. De occasionele vermelding IUN(ior) in de ledenlijst van het *corpus fabrum navalium Portensium* lijkt bijvoorbeeld in de eerste plaats te dienen om de individuen in kwestie te onderscheiden van een naamgenoot binnen het *collegium* (in casu hun vader) of om familiale banden te benadrukken⁵², eerder dan om een specifieke (vrijgeboren) status uit te drukken⁵³. Ook onder de *plebs* van het *corpus lenunculariorum tabulariorum auxiliariorum* wordt IUN(ior) eenmaal gebruikt om dezelfde reden⁵⁴. In dit *collegium* worden

⁴⁸ Voor een uitstekende discussie van deze casus, zie Royden (1988), pp. 41-43.

⁴⁹ CIL XIV.281. Cf. Royden (1988), pp. 57-59 voor discussie aangaande de statusdeterminering.

⁵⁰ De lange namen, ongewoon voor een vrijgelatene, doen dit vermoeden (bijvoorbeeld M. Acilius Priscus Egrilius Plarianus). Cf. ook CIL XIV.326 waar twee van de patroons uit XIV.281 (Istorijs Octavianus en Pomponius Quirinus) worden onderscheiden van een vrijgelatene (Abascantus, ook vermeld in XIV.281). In XIV.281 kreeg één van de patroons weliswaar het suffix IUN(ior), maar dit was om hem te onderscheiden van zijn gelijknamige vader eerder dan als vervanging van filiatie.

⁵¹ CIL XIV.250. Wel werd ervoor gezorgd dat de enige vrijgelatene onder deze patroons – Aurelius Strenion – als dusdanig werd onderscheiden.

⁵² CIL XIV.256: nr. 40 (ter onderscheiding van nr. 28); nr. 56 (ter onderscheiding van nr. 7); nr. 246 (ter onderscheiding van nr. 11); nr. 267 (ter onderscheiding van nr. 266 en 329). Tenzij nr. 235 (*elius) moet worden gespiegeld aan nr. 42 (Helvius), nr. 171 (Aurelius) of een verloren gegane naam, lijkt het een merkwaardige uitzondering op de regel.

⁵³ Sommige namen komen toch meerdere malen voor zonder dat er enig onderscheid wordt gemaakt (zie in CIL XIV.256 bijvoorbeeld nrs. 50/66 of 293/326). Er was wellicht geen statusverschil of ouderschapsband tussen deze individuen dat hiervoor kon worden aangehaald. In één geval zou de vermelding van het beroep hebben kunnen dienen als onderscheidingsteken (*sesquiplarius*, nr. 141, ter onderscheiding van nr. 193). Dit kan echter ook toevallig zijn, daar een beroep eveneens kon worden vermeld zonder dat het deze functie had (nr. 179, zonder parallel).

⁵⁴ CIL XIV.250: kolom 4, nr. 33 (ter onderscheiding van kolom 2, nr. 23).

bovendien de suffixen LIB(ertus) en F(ilius) respectievelijk drie⁵⁵ en vier⁵⁶ maal gebruikt ter onderscheiding van gelijknamige leden. Omdat het hoogst onwaarschijnlijk lijkt dat er slechts drie vrijgelatenen of vier vrijgeborenen in het *collegium* zaten, kan ook hier de eerder pragmatische functie van dergelijke suffixen worden gepostuleerd⁵⁷. Ook 40 jaar later en op een ander *album* van dit *collegium* worden F(ilius) en IUN(ior), maar ook P(a)(ter) en SEN(ior) uitsluitend gebruikt om familiale banden te beklemtonen of om naamsverwarring te voorkomen, eerder dan om vrijgeboren status te uiten⁵⁸. Het vermelden van een status leek met andere woorden allerm minst een prioriteit voor de *collegium*leden van Ostia en Portus⁵⁹. Als het dit wel was geweest, had de vrijgeboren M. Magius Marsus uit het *corpus scaphariorum et lenunculariorum traiectus Luculli* ongetwijfeld zijn zoon gevolgd in het vermelden van ‘F(ilius)’ – een duidelijke indicatie van vrijgeboren status. Dat hij dit niet deed, toont opnieuw aan dat Marsus het niet erg belangrijk vond om zich expliciet te onderscheiden van vrijgelatenen (zoals, bijvoorbeeld, zijn eigen vrijgelatene M. Magius Iustus op hetzelfde *album*) en dat het suffix ‘F(ilius)’ inderdaad voornamelijk pragmatisch werd gehanteerd⁶⁰.

Tenslotte is de casus van een zekere P. Aufidius Faustianus een mooi voorbeeld van hoe belangrijk ‘context’ is bij het inschatten van de waarde die een vrijgelatene (en de samenleving in het algemeen) hechtte aan zijn status. Wanneer deze *libertus* een monument opdraagt aan zijn patroon P. Aufidius Fortis of aan diens zoon, benadrukt hij stevast zijn eigen status⁶¹. Dergelijke inscripties zijn zeer courant en werden traditioneel opgericht door de vrijgelatene om *obsequium* te tonen en om het prestige van de patroon in de verf te zetten. Wanneer Aufidius echter beroepshalve opduikt als *quinquennalis* van het col-

⁵⁵ CIL XIV.250: kolom 3, nr. 30 (ter onderscheiding van kolom 1, nr. 32); kolom 4, nr. 26 (ter onderscheiding van kolom 2, nr. 11 en kolom 2, nr. 28); kolom 4, nr. 27 (idem). Enkel de namen van de *plebs* werden hier in rekening gebracht. De keizerlijke vrijgelatene Strenion (een patroon van dit *collegium*) liet ik buiten beschouwing. Ook hier (en verder) moet de opmerking van noot 53 in beschouwing worden genomen (bijvoorbeeld voor nrs. 5 en 20 uit kolom 3).

⁵⁶ CIL XIV.250: kolom 2, nr. 9 (ter onderscheiding van kolom 1, nr. 7); kolom 2, nr. 30 (ter onderscheiding van kolom 1, nr. 33); kolom 4, nr. 9 (ter onderscheiding van kolom 1, nr. 23); kolom 4, nr. 31 (ter onderscheiding van kolom 1, nr. 27).

⁵⁷ Hoewel we de status van de meeste individuen niet met zekerheid kunnen vaststellen, moet – naar de aard van de *cognomina* en naar het voorkomen van dezelfde *tria nomina* te oordelen – minstens een deel van de niet door ‘LIB’ gekarakteriseerde leden bijvoorbeeld weldegelijk vrijgelaten geweest zijn.

⁵⁸ CIL XIV.251.

⁵⁹ Op sommige officiële staatsdocumenten was het vaak wel de gewoonte om een volledige filiatie (en dus statusaanduiding) te geven. Zie bijvoorbeeld de lijst met de *magistri vicorum* van Rome (2de eeuw CE) in CIL VI.975. Hoewel status consequent wordt vermeld, lijkt dit ook hier niet tot doel te hebben een harde lijn te trekken tussen vrijgeborenen (die wellicht zelf ook allemaal recente afstammelingen van vrijgelatenen waren, cf. Duff (1928), p. 132) en vrijgelatenen, daar alle individuen willekeurig door elkaar staan opgelijst.

⁶⁰ CIL XIV.246: M. Magius Marsus (kolom 2, nr. 20); M. Magius Marsus F (kolom 6, nr. 9); M. Magius Iustus (kolom 5, nr. 18). Voor de status van deze personen, zie ook Royden (1988), pp. 91-92.

⁶¹ Zie respectievelijk CIL XIV.4621 en CIL XIV.4622. De status wordt meteen duidelijk door het vermelden van de patroon (*patronus indulgentissimus*) en door het expliciet vermelden van de vrijgelaten status (*libertus*).

lege van de *mercatores frumentarii* van Ostia – bij het opdragen van een monument aan een *procurator annonae* bijvoorbeeld – is er van enige statusvermelding geen sprake⁶². In zijn beroepsleven was ‘status’ duidelijk minder saillant; er was blijkbaar geen enkele reden of noodzaak om er eenzelfde nadruk op te leggen.

Besluitend kan worden gesteld dat er op de *alba* van professionele *collegia* relatief willekeurig met statusomschrijvingen werd omgesprongen. Hoewel patroons uit de senaats- of ridderstand hun status vaak (maar niet altijd) vermeldden, bestond er geen conventionele standaard. Status, zij het vrijgeboren dan wel vrijgelaten, kon – zeker onder de *plebs* van de *collegia* – nu wel en dan weer niet worden toegevoegd. Mogelijke verwarring die daardoor ontstond werd klaarblijkelijk niet als een probleem ervaren. Status als identiteitsdimensie speelde in het dagelijkse leven van de *collegiati* met andere woorden niet dezelfde structurerende en stigmatiserende rol als in de hiërarchische maatschappij *sensu largo* en als in het elitaire discours in het bijzonder⁶³. Het behoren tot de *collegiati*, familiale banden en pragmatische motieven (zoals naamsverwarring voorkomen) waren de primaire bekommernissen van de niet-elitaire *plebs* in de *collegia*.

BESLUIT

Dat status in een samenleving als de Romeinse ongetwijfeld een belangrijke identiteitsdimensie was voor zowel vrijgeborene, vrijgelatene als slaaf staat buiten kijf. Een eenzijdige focus op elitaire bronnen doet echter vermoeden dat dit een onnipresente en alles dominerende factor in het leven van elk individu was. Zowel de vele en recurrente literaire stereotypen alsook het subtiel vocabularium van Cicero laten hier geen twijfel over bestaan. Wanneer we echter kijken naar bronnen waarin vrijgelatenen zelf aan het woord zijn (of die alleszins minder doordrongen zijn van elitaire bekommernissen), merken we dat in het dagelijkse leven van *libertini* andere identiteitsdimensies (zoals professionele merite of het hebben van een eigen familie) een grotere nadruk kregen.

Het vermelden van *coniunx* in grafinscripties of van ‘IUN’ en ‘F’ op *alba* kan uiteraard geïnterpreteerd worden als het willen imiteren van een elitaire praktijk of als een statusvermelding, maar dergelijke interpretatie gaat voorbij aan enkele inconsistenties die hierdoor ontstaan⁶⁴. Het theoretische kader van

⁶² CIL XIV.161 (*P. Aufidius Faustian QQ*).

⁶³ Ook in andere *collegia* is deze trend te bemerken. Hopkins (1978) merkte bijvoorbeeld reeds op dat “[i]n many religious cults there was no strict dividing line between slaves, ex-slaves and free. Indeed slaves were sometimes cult-masters (*magistri*) with free men as cult ‘servants’ (*ministri*)” (p. 117, noot 37).

⁶⁴ Vanuit deze invalshoek is het voorkomen van vermeldingen zoals ‘IUN’ of ‘F’ bijvoorbeeld compleet willekeurig en onverklaarbaar.

meervoudige identiteiten biedt het alternatief dat deze vermeldingen een reflectie zijn van andere identiteitsdimensies die voor vrijgelatenen meer saillant waren dan status. In tegenstelling tot de elite, verkozen vrijgelatenen om het heden (als vakman of als familielid) en niet het verleden (als slaaf) centraal te stellen.

BIBLIOGRAFIE

- Barja De Quiroga (P. L.). "Freedmen Social Mobility in Roman Italy" in: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. 44, Nr. 3 (1995), pp. 326-348.
- Bernstein (N. W.). "Mourning the "Puer Delicatus": Status Inconsistency and the Ethical Value of Fostering in Statius, "Silvae" 2.1" in: *The American Journal of Philology*, Vol. 126, Nr. 2 (2005), pp. 257-280.
- Blänsdorf (J.). "Zum Thema der Sklaverei in Ciceros Briefen" in: Bellen (H.) en Heinen (H.), eds. *Fünfzig Jahre Forschungen zur antiken Sklaverei an der Mainzer Akademie 1950-2000: Miscellanea zum Jubiläum*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001, pp. 447-456.
- Burke (P. J.). "Identity Change" in: *Social Psychology Quarterly*, Vol. 69, Nr. 1 (2006), pp. 81-96.
- D'Arms (J. H.). "Puteoli in the Second Century of the Roman Empire: A Social and Economic Study" in: *The Journal of Roman Studies*, Vol. 64 (1974), pp. 104-124.
- Deaux (K.). "Reconstructing social identity" in: *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 19 (1993), pp. 4-12.
- Duff (A. M.). *Freedmen in the early Roman empire*. Oxford, Clarendon Press, 1928.
- Garnsey (P.). *Social status and legal privilege in the Roman Empire*. Oxford, Clarendon press, 1970.
- Garnsey (P.). "Independent freedmen and the economy of Roman Italy under the Principate" in: Garnsey (P.) en Scheidel (W.) eds. *Cities, peasants, and food in classical antiquity: essays in social and economic history*. Cambridge & New York, Cambridge University Press, 1998, pp. 28-44.
- Goode (W. J.). "A Theory of Role Strain" in: *American Sociological Review*, Vol. 25 (1960), pp. 483-496.
- Haley (E. W.). "Suetonius "Claudius" 24,1 and the Sons of Freedmen" in: *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. 35, Nr. 1 (1986), pp. 115-121.
- Hall (J.). *Politeness and Politics in Cicero's Letters*. Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Hopkins (K.). *Conquerors and slaves*. Cambridge, University Press, 1978.
- Jones (S. R.) en McEwen (M. K.). "A Conceptual Model of Multiple Dimensions of Identity" in: *Journal of College Student Development*, Vol. 41, Nr. 4 (2000), pp. 405-414.
- Joshel (S. R.). *Work, identity, and legal status at Rome: a study of the occupational inscriptions*. Norman (Oklahoma), University of Oklahoma press, 1992.

- Linville (P. W.). "Self-complexity as a Cognitive Buffer Against Stress-related Illness and Depression" in: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 52 (1987), pp. 663-676.
- Marks (S.R.) en MacDermid (S.M.). "Multiple Roles and the Self: A Theory of Role Balance" in: *Journal of Marriage and Family*, Vol. 58, Nr. 2 (1996), pp. 417-432.
- Mouritsen (H.). "Freedmen and Decurions: Epitaphs and Social History in Imperial Italy" in: *The Journal of Roman Studies*, Vol. 95 (2005), pp. 38-63.
- Mouritsen (H.). *The Freedman in the Roman World*. Cambridge, University Press, 2011.
- Patterson (O.). *Slavery and social death: a comparative study*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1982.
- Petersen (L. H.). *The Freedman in Roman Art and Art History*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Reynolds (A. L.) en Pope (R. L.). "The complexities of diversity: Exploring multiple oppressions" in: *Journal of Counseling & Development*, Vol. 70 (1991), pp. 174-180.
- Rohde (D.). *Zwischen Individuum und Stadtgemeinde: die Integration von Collegia in Hafenstädten*. Mainz, Verlag Antike, 2012.
- Royden (H. L.). *The Magistrates of the Roman Professional Collegia in Italy from the First to the Third Century A.D.* Pisa, Giardini, 1988.
- Smadja (E.). "Esclaves et affranchis dans la correspondance de Cicéron: les relations esclavagistes" in: *Texte, politique, idéologie: Cicéron*. Parijs, Les Belles Lettres (Annales littéraires de l'université de Besançon), 1976, pp. 73-108.
- Steptoe (H.). "Foreign Citizens: Freedmen, Identity, and Cultural Belonging in the Early Empire", in: *Studies in Mediterranean Antiquity and Classics*, Vol. 2, Nr. 1 (2008), artikel 4.
- Stets (J. E.) en Harrod (M. M.). "Verification across Multiple Identities: The Role of Status" in: *Social Psychology Quarterly*, Vol. 67, Nr. 2 (2004), pp. 155-171.
- Stewart (P.). *The social history of Roman art*. Cambridge, Cambridge university press, 2008.
- Taylor (L. R.). "Freedmen and Freeborn in the Epitaphs of Imperial Rome" in: *The American Journal of Philology*, Vol. 82, Nr. 2 (1961), pp. 113-132.
- Thoits (P. A.). "Multiple Identities and Psychological Well-Being: A Reformulation and Test of the Social Isolation Hypothesis" in: *American Sociological Review*, Vol. 48, Nr. 2 (1983), pp. 174-187.
- Thoits (P. A.). "Personal Agency in the Accumulation of Role-Identities" in: Burke (P. J.), Owens (T. J.), Serpe (R. T.) en Thoits (P. A.), eds. *Advances in Identity Theory and Research*. New York, Kluwer, 2003, pp. 179-194.
- Treggiari (S.). *Roman freedmen during the late Republic*. Oxford, Clarendon Press, 1969a.
- Treggiari (S.). "The Freedmen of Cicero" in: *Greece & Rome, Second Series*, Vol. 16, Nr. 2 (1969b), pp. 195-204.
- Vermote (K.). "Carissimus amicus or bonus libertus? Revisiting the relationship between Cicero and Tiro" (onder review).

Wallace-Hadrill (A.). *Rome's Cultural Revolution*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

Weaver (P. R. C.). "Social Mobility in the Early Roman Empire: The Evidence of the Imperial Freedmen and Slaves" in: *Past & Present*, Nr. 37 (1967), pp. 3-20.

BIJLAGE: AANBEVOLEN VRIJGELATENEN IN CICERO'S CORRESPONDENTIE (Cic. FAM. XIII)

Naam	Patroon/Meester	Aanbevolen aan	Fam.*	Karakterisering (hersteld)
C. Avianius Evander	M. Aemilius Avianianus	C. Memmius	XIII.2	uti; patronus; multa opera
[libertus Strabonis]	L. Titius Strabo	M. Iunius Brutus	XIII.14	libertus; (niet <i>per se</i> aanbevolen, slechts instrumenteel)
(P. Licinius) Apollonius	P. Licinius Crassus	C. Iulius Caesar	XIII.16	libertus; magni facere; probare; studiosus; vehementer aptus ad optima studia; diligere; dignus; in fidem atque amicitiam recipere; observare; colere; usus; fides eius et prudentia magno usui est; studium; fidelitas; homo doctus; ingenium
C. Avianius Hammonius	M. Aemilius Avianianus	S. Sulpicius Rufus	XIII.21; XIII.27	libertus; probatus; patronus; officium; fides; fidelis; benevolus; manumissus; diligere; homo pudens et officiosus; dignus; summa necessitudo et summa coniunctio; homo gratus
L. Cossinius Anchialus	L. Cossinius	S. Sulpicius Rufus	XIII.23	libertus; diligere; homo probatissimus; patronus; amicitia; probitas; humanitas; observantia
(Cn. Otacilius) Hilarus	Cn. Otacilius Naso	M. Caninus Acilius	XIII.33	libertus
(Cn. Otacilius) Antigonus	Cn. Otacilius Naso	M. Caninus Acilius	XIII.33	libertus
(Cn. Otacilius) Demostratus	Cn. Otacilius Naso	M. Caninus Acilius	XIII.33	libertus
(Anchialus) [s/aaq]	L. Egnatius Rufus	Appuleius	XIII.45	servus
L. Nostius Zoilus	(L. Nostius)	Appuleius	XIII.46	patronus; amicitia; homo probus; ornatus
L. Livineius Trypho	L. Livineius Regulus	C. Munatius	XIII.60	libertus; diligere; summa officia; benevolentia; fides; meritis
C. Curtius Mithres	C. Curtius Postumus	P. Servilius Isauricus	XIII.69	libertus; colere; observare; patronus; benevolentia; fides; opera; homo intimus ac pernecessarius; modestia; probitas

Naam	Patroon/Meester	Aanbevolen aan	Fam.*	Karakterisering (hersteld)
T. Ampius Menander	T. Ampius Balbus	P. Servilius Isauricus	XIII.70	libertus; homo frugi et modestus; patronus; probatus
C. Avianus Evander	M. Aemilius Avianianus	C. Memmius	XIII.2	uti; patronus; multa opera
[libertus Strabonis]	L. Titius Strabo	M. Iunius Brutus	XIII.14	libertus; (niet <i>per se</i> aanbevolen, slechts instrumenteel)
(P. Licinius) Apollonius	P. Licinius Crassus	C. Iulius Caesar	XIII.16	libertus; magni facere; probare; studiosus; vehementer

* Alle verwijzingen zijn naar Cicero's *Epistulae ad Familiares*